वेदानाम् महत्त्वम्

१—**प्रास्ताविकम्**—यतो हि वेदवाङ्मयम् सुदूरे अतीतकाले वर्तमानस्य मानवसमाजस्य धार्मिकभावनानाम् दार्शनिकविचारधाराणाम् च वर्णनम् प्रस्तुतं करोति, अत इदम् विश्वसाहित्ये स्वकीयम् एकम् महत्त्वपूर्णम् स्थानम् धत्ते। अस्मात् वाङ्मयात् अतिरिक्तम् अन्यत् किमपि एतादृशम् वाङ्मयम् सम्पूर्णेऽपि विश्वे नास्ति यत् इदम् वाङ्मयम् इव मानवसंस्कृतेः प्राचीनतमम् स्वरूपम् प्रकाशितम् करोति। मानवसंस्कृतेः मानवधर्मस्य च प्राचीनतमस्य स्वरूपस्य प्रकाशकम् इदमेव एकमात्रम् वाङ्मयम् सुरक्षितम् वर्तते। वेदवाङ्मयस्य अस्यैव महत्त्वस्य कारणात् प्राचीनकालीनस्य मानवस्य धार्मिकाणाम् दार्शनिकानाम् च अनुभूतीनाम् जिज्ञासवः विश्वस्य विभिन्नाः विद्वाँसः इदम् स्वस्य अनुसन्धानपूर्णस्य अध्ययनस्य विषयम् कृतवन्तः सन्ति। अस्माकम् भारतीयानाम् कृते तु इदम् एकम् अपूर्वम् पैतृकम् निधानम् इव अस्ति। यत्र एकतः अस्माकम् संस्कृतसाहित्यस्य विभिन्नाः धाराः इदम् मूलम् उपजीव्यम् वा कृत्वा प्रवाहिताः सन्ति, तत्र अपरतः अस्माकम् जीवनधाराऽपि इदमेव स्रोतः कृत्वा सुदूरात् अतीतकालात् आरभ्य अधुनावधि प्रवहमाना वर्तते। फलतः अस्माकम् भारतीयानाम् कृते अस्य अध्ययनम् मननम् च ततोऽपि अधिकतरम् आवश्यकम् वर्तते। अपरञ्च, संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनम् तु तदवधि पूर्णमेव न कथयितुम् शक्यते, यदवधि वेदवाङ्मयस्यापि यथाशक्ति अध्ययनम् न कृतम् स्यात्। एतादृशस्य महत्त्वपूर्णस्य वाङ्मयस्य यावान् अपि महिमा गीयेत, तावान् अल्प एव अस्ति।

२—**परम्परागतम् महत्त्वम्**—भारतीयपरम्परायाम् वेदस्य अस्तित्वकालात् एव अस्य परमम् महत्त्वम् जातम्, यच्च अद्यावधि वर्तते, अनन्तरम् च स्थास्यति। अस्य एकैकम् अक्षरम् प्राचीनकालात् एव परमपावनम्, परमप्रामाणिकम् फलतश्च परमश्रद्धेयम् मन्यमानम् सत् वर्तते। इदम् अपि एकम् सुविदितम् तथ्यम् अस्ति यत् वैदिकपरम्परायाम् शब्दप्रमाणस्य अत्यधिकम् महत्त्वम् वर्तमानम् सत् अस्ति। शब्दप्रमाणस्य दृष्टचा च

Scanned by CamScanner

सम्पूर्णम् वाङ्मयम् श्रुतिस्मृतीतिप्रमुखवर्गद्वये विभज्य, 'श्रुतिः' स्वतःप्रमाण-रूपे सर्वोपरि प्रमाणम् मन्यते स्म, तद्व्यतिरिक्तम् च सम्पूर्णम् वाङ्मयम् स्मृतेः अन्तः कृत्वा, तत् श्रुत्यनुकूलम् सत् एव प्रमाणम् मन्यते स्म। एवम् उक्तायाम् परम्परायाम् शब्दप्रामाण्यस्य दृष्टचा यत् महत्त्वम् सम्मानम् च श्रुतिवाङ्मयाय प्राप्तम् भवत् सत् वर्तते स्म, तत् अन्यस्मै कस्मैचित् अपि वाङ्मयाय प्राप्तम् न अभवत्। वैदिके समाजे परम्परागतरूपेण श्रुतिवाङ्-मयम् एतादृशम् स्वतःप्रमाणम् वाङ्मयम् मन्यते स्म यत् अस्य प्रामाणिक-तायाः सम्बन्धे कदापि केषाञ्चित् तर्काणाम् युक्तीनाम् वा आधारे कीदृशः अपि कोऽपि सन्देहः एव न प्रकटितः, अपि तु अस्य प्रतिपाद्यम् सदैव पुरुष-स्वभावसुलभेभ्यः भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिदोषेभ्यः सर्वथा मुक्तम् रहितम् वा मत्वा शिरोधार्यरूपे स्वीकरणीयम् अभवत्, यद्यपि अस्य अर्थनिर्धारणस्य प्रयत्नः तु सदैव जातः, फलतश्च अस्मिन् सम्बन्धे विवादः अपि प्रचलितः सन् वर्तते स्म, किन्तु अस्य प्रामाणिकतायाः सम्बन्धे कदापि कोऽपि विवादः न अभवत्, अपि तु सर्वैः अस्य प्रामाण्यम् केनापि सन्देहेन संकोचेन वा विना नतमस्तकैः सद्भिः स्वीकृतम्।

यथा च ब्रह्मसूत्राणाम् साक्ष्येण ज्ञायते, एतेषाम् रचनाकालेऽपि श्रुती-नाम् प्रामाण्यम् एतावत्सन्देहातीतम् स्वयंसिद्धम् च अमन्यत यत् ब्रह्मसूत्र-कारः यदा स्वकीयम् किंचित् प्रतिपाद्यम् युक्तिभिः उपपत्तिभिः वा साधयि-तुम् प्रयत्नम् कुर्वन् इत्थङ्करणे स्वम् असमर्थम् प्राप्तवान् तदा स निःसंको-चम् श्रुतिमेव प्रमाणरूपे प्रस्तूय इदम् अवबुद्धवान् अस्ति यत् यस्य समाजस्य समक्षे सः स्वप्रतिपाद्यम् एकस्य मान्यस्य तथ्यस्य रूपे प्रस्तुवन् वर्तते, सः आपाततः अनुपपन्नरूपे प्रतीयमानम् अपि प्रतिपाद्यम् श्रुतिप्रमाणबलेन स्वी-कर्तुम् शक्नोति।[1] एतेन इदम् ज्ञायते यत् श्रुतिवाङ्मयाय स्वस्य स्वतः-प्रामाण्यस्य सम्बन्धे कियती अपूर्वा मान्यता प्राप्ता अस्ति।

एतादृशस्य स्वतःप्रमाणरूपे सम्मानितस्य महामहिमशालिनः श्रुति-वाङ्मयस्य अपि मूर्धन्यभूतम् वेदवाङ्मयम् वर्तते। यस्य महिमा स्वयम् श्रुतिवाङ्मयेन एव स्वीकृतः। यथा च स्वयम् वेदमन्त्राणाम् दर्शनेन ज्ञायते, कालक्रमेण परवर्तिभिः मन्त्रैः पूर्ववर्तिमन्त्राणाम् प्रशंसा स्तुतिः वा कृता वर्तते। पुरुषसूक्तीयः 'तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे' (ऋ० वे० १०।९०।९) इति मन्त्रः एतादृशम् उद्गारम् अभिव्यनक्ति यत् ऋगादयः मन्त्राः मानवीयात् स्रोतसः उद्भूताः न सन्ति इव। सामवेदीयकौथुमसंहि-तायाः 'ऋचं साम यजामहे याभ्याम् कर्माणि कृण्वते' (पू० ४।८।१०) इति

---

१ — ब्रह्मसूत्र २।१।२७।

Scanned by CamScanner

मन्त्रः ऋचम् साम च यजनीयत्वरूपे मन्यते । एवमेव अथर्ववेदीयशौनकसंहि-
तायाः 'ऋचं साम यदप्राक्षं हविरोजो यजुर्बलम् । एष मा तस्मान्मा हिंसीद्
वेदः पृष्टः शचीपते' (७।५४।२) इति मन्त्रः ऋगादीन् ज्ञानस्रोतोरूपे
स्तौति । वेदातिरिक्तम् ब्राह्मणादिकम् श्रुतिवाङ्मयम् तु अनेकशः 'अपि
नऽऋषेर्वचः श्रुतम्', 'तद्धैतदृषिणा ह्युक्तम्' इत्यादिरूपेण वेदमन्त्रान्
उद्धृत्य तेभ्यः स्वसम्मानम् प्रदर्शयति, 'त्रयो वेदा अजायन्तग्नेर्ऋग्वेदो
वायोर्यजुर्वेदः सूर्यात् सामवेदः' (श० ब्रा० ११।५।८।३) इत्यादिरूपे च
वेदानाम् दिव्याम् उत्पत्तिम् कथयित्वा तेभ्यः स्वसम्मानम् प्रकटयति ।
पश्चात् सूत्रस्मृतिपुराणैः एवञ्च तदतिरिक्तेन सर्वेण अपि संस्कृतवाङ्मयेन
वेदमहिमा गीत एव ।

यथा च संस्कृतवाङ्मयस्य उपरि दृष्टिपातकरणेन ज्ञायते यत् वेदात्
अनु अस्तित्वम् प्राप्नुवता सर्वेण अपि वाङ्मयेन प्रायः प्रत्यक्षतः अप्रत्यक्षतः वा
वेदम् उपजीव्य तदाधारेण स्वप्रतिपाद्यप्रतिपादनम् कृतम् । ब्राह्मणानि
प्रत्यक्षतः वेदमन्त्राधारेण स्वप्रतिपाद्यम् प्रतिपादयन्ति, तेषाम् विनियोगम्
प्रदर्शयन्ति, तदर्थान् च यथावसरम् प्रकाशयन्ति । आरण्यकोपनिषदः वेदमन्त्रेषु
बीजरूपेण अभिव्यक्तम् दर्शनम् पल्लवितम् कुर्वन्ति । सूत्राणि स्मृतयश्च तेषाम्
आधारेण एव विभिन्नान् आचारान् लोकव्यवहारम् च प्रदर्शयन्ति । इतिहास-
पुराणानि वेदाख्यानानि एव पल्लवितानि कुर्वन्ति, तानि च आश्रित्य पुनः
विभिन्नानाम् काव्यनाटकादीनाम् रचना जाता । अन्ये च ग्रन्थाः वेदाधारेण
एव स्वप्रतिपाद्यप्रतिपादने अग्रसराः भवन्ति । एवम् वेदवाङ्मयम् सर्वस्य
अपि संस्कृतवाङ्मयस्य उपजीव्यत्वरूपे परमम् महत्त्वम् धत्ते ।

इदम् वेदवाङ्मयस्य एव अपरम् महत्त्वम् यत् परम्परया तत् अपौरु-
षेयम् ईश्वरप्रणीतम् च उद्घोषितम्, तादृशम् मन्यते च । यद्यपि अयम्
विचारस्य विषयः अस्ति यत् वेदमहत्त्वात् कारणात् तस्य अपौरुषेयता ईश्वर-
प्रणीतता वा स्वीकृता अथवा वेदस्य अपौरुषेयत्वात् तस्य महत्त्वम् स्वीकृतम् ।
यदि द्वितीया स्थितिः वर्तते चेत् वेदस्य स्वप्रतिपाद्याधारेण स्वस्वरूपनिष्ठम्
महत्त्वम् न अवशिष्यते, अपि तु केवलम् स्वमूलमहत्त्ववशात् महत्त्वम् आयाति ।
किन्तु वस्तुतः इयम् वार्ता नास्ति । वेदस्य महत्त्वम् स्वप्रतिपाद्याधारेण स्वस्व-
रूपनिष्ठम् एव वर्तते, तद्वशात् एव परम्परया तस्य अपौरुषेयता ईश्वर-
प्रणीतता वा मता संभाव्यते । अतः वेदस्य स्वरूपनिष्ठम् महत्त्वम् एव सदा
अनुसन्धेयम् ।

३—**विविधम् महत्त्वम्**—वेदस्य विविधम् महत्त्वम् वर्तते । सर्व-
प्रथमम् तु तस्य विशुद्धम् धार्मिकम् महत्त्वम् वर्तते । भारतवर्षे वैदिके
समाजे सर्वः अपि धार्मिकः कर्मकलापः वेदाधारेण एव सम्पाद्यते । तदाधारेण

Scanned by CamScanner

तदाधारितग्रन्थाधारेण वा एव कस्य अपि कृत्यस्य धार्मिकत्वाधार्मिकत्वनिर्णयः क्रियते ।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् सांस्कृतिकम् वर्तते । भारतीयानाम् सर्वस्य अपि सांस्कृतिकजीवनस्य प्रत्यक्षतः अप्रत्यक्षतः वा मूलम् वेदवाङ्मयम् एव अस्ति । याम् संस्कृतिम् वेदः विकसिताम् अकरोत्, सा एव प्राचीनकालात् आरभ्य अद्यावधि भारतीयजीवनधारायाः मूलम् वर्तते ।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् दार्शनिकम् वर्तते । यानि मुख्यानि भारतीयानि दर्शनानि सन्ति, तेषाम् विचारधाराणाम् यत्किंचित् तत्त्वम् तु वेदे अनुसन्धातुम् शक्यते एव, किन्तु भारतस्य यत् राष्ट्रीयम् दर्शनम् 'वेदान्तः' वर्तते, तस्य तु मूलम् वेदः एव वर्तते । या दार्शनिकी विचारधारा मूलरूपेण वेदे अभिव्यक्ता, तस्याः एव क्रमिकः विकासः उपनिषत्सु दृश्यते, उपनिषदाधारेण च वेदान्तदर्शनस्य स्थापना जाता, यस्य च विकासः अग्रे ब्रह्मसूत्रतद्भाष्यादिषु जातः ।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् साहित्यिकम् वर्तते । यथा च अधुना एव पूर्वम् दृष्टम्, समस्तस्य संस्कृतवाङ्मयस्य प्रत्यक्षतः अप्रत्यक्षतः वा उपजीव्यम् वेदवाङ्मयम् वर्तते । वेदम् अनु अस्तित्वम् प्राप्नुवता संस्कृतवाङ्मयेन तस्मात् साक्षात् व्यवहितरूपेण वा भाषा शब्दावली वा गृहीता, प्रतिपाद्याः अर्थाः अपि गृहीताः । स्वयम् अपि वेदे या साहित्यिकता वर्तते, तस्याः अपि न्यूनम् महत्त्वम् नास्ति । सहैव तस्मिन् यद् विभिन्नविषयाणाम् न्यूनाधिकरूपेण सूक्ष्मविकसितरूपेण वा प्रतिपादनम् अस्ति, तत् अपि तस्य अपूर्वम् महत्त्वम् द्योतयति ।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् भाषावैज्ञानिकम् वर्तते । वेदः विश्वस्य उपलब्धम् प्राचीनतमम् वाङ्मयम् अस्ति, अतः तस्य भाषा भाषावैज्ञानिकदृष्टया अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति । तस्याः विश्वस्य अन्याभिः प्राचीनाभिः भाषाभिः सह भाषावैज्ञानिकेन तुलनात्मकेन अध्ययनेन भाषावैज्ञानिकैः बहु प्राप्तुम् शक्यते, यत्प्राप्त्यर्थम् तैः प्रयासः अपि कृतः क्रियते च, तथा च तत्र साफल्यम् अपि लब्धम् । वस्तुतः तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य स्थापना एव वेदभाषापरिचयेन जाता ।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् ऐतिहासिकम् अस्ति । तस्य विश्वस्य उपलब्धप्राचीनतमवाङ्मयत्वात् स्वसमकालीनानाम् विभिन्नतथ्यानाम् विषये तेन प्रकाशः पातयितुम् शक्यते, यश्च अनुसन्धातृभिः ग्रहीतुम् पार्यते । भारतस्य कृते तु वेदस्य इदम् महत्त्वम् अत्यन्तम् एव अपेक्षणीयम् वर्तते । अस्य आधारेण प्राचीनरूपे सिद्धस्य तस्य इतिहासस्य पुनः संघटनम् कर्तुम् शक्यते ।

Scanned by CamScanner

इदानीम् भारतस्य कृते वेदस्य सर्वोपरि महत्त्वम् राष्ट्रीयम् वर्तते। यथा च पूर्वम् उक्तम्,[१] अस्य आधारेण भारतस्य राष्ट्रीयम् गौरवम् सुरक्षितम् सत् वर्धमानम् वर्तते। वेदस्य आधारे एव भारतीयैः इदम् उद्घोषयितुम् शक्यते यत् विश्वस्य उपलब्धम् प्राचीनतमम् वाङ्मयम् वेदरूपे तेषाम् एव वाङ्मयम् अस्ति। तदाधारे च तैः इदम् कथयितुम् शक्यते यत् तेषाम् संस्कृतिः सभ्यता च अतीव प्राचीना वर्तते। पूर्वकाले ते असंस्कृताः असभ्याः वा न आसन्, अपि तु यदा विश्वस्य बहूनाम् राष्ट्राणाम् जन्म अपि न जातम्, जातेषु अपि तेषु सम्यक् विवेकः एव न उत्पन्नः आसीत्, तदा भारतम् ज्ञानविज्ञानयुक्तम् सत् सुसंस्कृतरूपे सुसभ्यरूपे च विराजते स्म।

अस्तु ! उक्तप्रकारेण वेदः विविधमहत्त्वशाली वर्तते। फलतश्च तस्मात् विभिन्नफलकाङ्क्षिभिः सः यथा पूर्वकाले अधीयते स्म अनुसन्धीयते स्म च, तथैव इदानीम् अपि अस्माभिः सर्वैः भारतीयैः सः सदैव यथाशक्ति अध्येयः अनुशीलनीयश्च, येन च वैयक्तिकेन कल्याणेन सह सामाजिकम्, राष्ट्रीयम्, विश्वजनीनम् च कल्याणम् एव भविष्यति।

Scanned by CamScanner